

CHAPTER «PHILOSOPHICAL SCIENCES»

EXPLANATION OF THE CONCEPT «FREEDOM» IN MIGRATION TRANSFORMATIONS OF THE EAST AND WEST

ЕКСПЛІКАЦІЯ КОНЦЕПТУ «СВОБОДА» У МІГРАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ СХОДУ ТА ЗАХОДУ

Volodymyr Bilokopytov¹

Karim El Guessab²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-406-1-13>

Abstract. The subject of the study is the application of the concept of "freedom" in public consciousness, based on the understanding of freedom as human freedom, that is, the cultural universality of the subjective range in the clarification of the social and cultural context. It will be especially appropriate to conduct an analysis of philosophical foundations, both stereotypes of social consciousness, and consideration of the views of individual philosophers who, within the framework of traditional society, both in the West and in the Muslim East, worked on understanding similar issues. **The purpose** of the paper is demonstration of the genesis of the concept of "freedom" within the anthropocentric research paradigm. Solving such research tasks determines the logic of the presentation of the researched material in the work: systematization of the achievements of theory and practice; using the tools of social philosophy to carry out a systematic analysis of the principles of philosophical systems. **Methodology** of the study is based on general research methods of analysis and synthesis, observation and abstraction, which are used to systematize the achievements of theory and practice. **Results** of the survey have shown

---

¹ PhD Student of the Department of Philosophy, Public Administration and Social Work, Zaporizhzhia National University, Ukraine

² Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Philosophy, Public Administration and Social Work, Zaporizhzhia National University, Ukraine

that free will can be represented as a special case of freedom of choice, but the choice of not actions, but the choice of decisions, how to act, when, by what means, etc. The evolution of human freedom can be viewed through the prism of migration processes. The distinction between "natural freedom" and "human freedom in society" is that in the first case, a person is free from any human authority, while in the second case, he must recognize the legislative authority established by the consent of all. A feature of the development of modern society is the growing role of the social sphere. With the advent of the social technology "passport system", a person's freedom of movement is limited by certain state rules. Even holders of the "strongest" passports cannot avoid the impact of migration changes. **Practical implications** it was found that the main challenge for Europe is not illegal immigration, even taking into account the risks associated with it, but the problem of integration of the descendants of immigrants, European citizens, who often have only a formal connection with the Arab-Muslim culture. **Value/originality.** The goals of society (like knowledge) are contradictory. Simultaneous achievement of goals is impossible, the principle of compromise and synthesis must be applied. If humanity wants to live better, it must develop. And then some transformations are inevitable, which, by the way, can be declared as the goal of its development. It became clear that not everyone wants to develop, as this requires major changes in the mentality of peoples (civilizations). But there is an opportunity to use the fruits of progress as gifts of nature. The world's binary is another compromise to preserve values and to create new ones.

1. Вступ

Предметом розгляду дослідження є експлікація концепту «свобода» у суспільній свідомості, виходячи з розуміння свободи як свободи людини, тобто культурної універсальї суб'єктивного ряду у з'ясуванні соціокультурного контексту. Особливо доречним буде проведення аналізу філософських підстав, як стереотипів суспільної свідомості, так і розгляду поглядів окремих філософів, які в рамках традиційного суспільства, як на Заході так і на мусульманському Сході, працювали над осмисленням подібної проблематики.

Свобода – одна з ключових категорій моральної та політичної філософії, що характеризує людську сутність та особливості існування

людини. Свобода полягає у здатності мислити та приймати рішення відповідно до цілей діяльності, ідеалами, без будь-якого впливу та примусу ззовні. Актуальність проблеми свободи пов'язана із глибокими екзистенційними потребами людини. При цьому екзистенційний досвід був осмислений і опрацьований не лише в категоріях західної філософії, а й у рамках релігійно-містичних уявлень Сходу, зокрема у суфізмі. Ідеї західної екзистенційної філософії мають паралелі в арабо-мусульманській філософській традиції, насамперед у практиках суфізму. Порівняльний аналіз дозволяє виявити універсальне міжкультурне значення концепції екзистенційної свободи. Особлива увага приділяється методологічним аспектам концептуального представлення проблеми свободи засобами мусульманської філософської традиції.

Оскільки категорія свободи розглядається екзистенційною або валюативною філософією як цінність, де предметом виступає не світ, а відношення людини до цього світу, де вивчається не закон, а система суджень, за допомогою інструментарію соціальної філософії здійснюється системний аналіз принципів філософських систем з позиції синергетичної парадигми. Як відомо, рефлексивний стиль філософствування «цікавиться світом у своїй логіці його буття» та альтернативне філософствування – валюативне чи ціннісне, цікавиться «сферою належного». Для цієї філософії «світ – це буття для людини». Протистояння рефлексивної та валюативної філософій проявляється лише у різному ставленні до науки. Більше того, сама рефлексивна філософія розглядається як форма наукового пізнання, а валюативна філософія, як така, що не має відношення до науки. Остання філософія пов'язана з вибором кінцевих цілей та цінностей людини. Мета цього дослідження – розгляд концепції оптимізаційної сутності реальності. Не можна в галузі рефлексії підходити до результатів дослідження з ціннісними мірками. Навіть логіка тут різна. Рефлексія має логіку розвитку основи (маси, матерії), тобто діалектичну логіку. А валюативна філософія має метод організації, тобто логіку інформації, яка може бути лише формальною логікою. Але слід підкреслити – модальною логікою, що відображає побажання, потреби, потреби тощо. Системний підхід дозволяє «примирити» рефлексивну та валюативну філософію. У загальній теорії систем «система» – це не якийсь різновид речі, а певна модель, яка може бути побудована для будь-якої речі.

Цілі суспільства (як і пізнання) є суперечливими. Їхнє одночасне досягнення неможливе, потрібне застосування принципу компромісу, синтезу. Якщо людство бажає жити краще, воно має розвиватися. А тоді неминучі деякі трансформації. Які, до речі, можна проголосити метою його розвитку. Сьогодні з'ясувалося, що не всі хочуть розвиватися, оскільки це потребує великих змін у менталітеті народів (цивілізації). Та є можливість користуватися плодами прогресу як дарами природи. Бінарність світу – це ще один компроміс для того, щоб зберегти цінності, і для того, щоб створити нові.

Але компроміс – це не випадкове непорозуміння, то є загальна форма вирішення будь-якого зіткнення (обміну) у природі та суспільстві. Якщо є дві мети, пов'язані якимось між собою та дві системи, які до них прагнуть, то цілі не досягаються рівною мірою. Це узагальнюється нами як «принципом рівності», формалізація якого інтерпретується нами як критерій у теорії обміну К. Маркса. К. Маркса звинувачують у тому, що він матеріаліст до детермінізму і водночас – ідеаліст, аж до проповідництва. Але це не є суперечність у навчанні К. Маркса, то така є реальність. І реальність – ані те, ані інше. Реальністю є система. Усі її сторони та аспекти охопити відразу неможливо. Ми обмежуємося розглядом лише соціального.

2. Генеза концепту «свобода» у філософських працях Заходу та Сходу

Культура наукового дослідження обумовлює пошуки відповідей на поставлені питання, узагальнення розуміння щодо об'єкту дослідження – еволюції концепту свободи, зверненням до історико-філософського дискурсу. Починаючи з античної традиції проблема пізнання природи свободи тривалий час зводилася до розгляду індивіда як об'єкта філософського дослідження. Філософи Стародавньої Греції визначали поняття свободи у межах полісної системи. Бути вільним означає служити своїй землі. Індивідуальність людини та її мета були підпорядковані благополуччю колективу та його розвитку. Тому вільною вважалася людина, дії якої були спрямовані на досягнення загального блага. Прихильником цієї теорії був Платон. Аристотель у своїх навчаннях виходить за межі уявлення про свободу того часу і замість полісного мислення з'являється індивідуальне мислення.

Таким чином, незважаючи на наявність особистісних рис, античні філософи все ж таки вважали людину залежною від випадку і долі. Особистість та її свобода перебували під владою природи та її законів.

В епоху Середньовіччя, коли Бог був центром усього світу, свобода ототожнювалася з частиною божественної сутності. Тому свободу міг здобути той, кому буде дарована Божа милість. Філософи середньовіччя починають розглядати питання про існування зла на землі та непричетність Бога до цього. Чільну роль у цьому питанні займає Августин Аврелій. У його роботах чітко простежується думка, що зло походить не від Бога, а від людей. Саме свобода вибору, що надається людині, є відправною точкою появи зла.

Характер соціальної культури та спосіб життя Сходу знаходять своє відповідне вираження і у відношенні до ідеї свободи. До них відносяться: слабкість відтворення існуючих соціальних форм, стійкість способу життя, домінування релігійно-міфологічних уявлень, регламентація способу мислення, зневага індивідуальними особливостями особистості, придушення її інтересів усередині колективу до повного зникнення та ін. Загалом Схід характеризується традицією, яка пов'язана з періодичним характером аграрного виробництва, що є основним видом занять, уповільненим утвердженням новаторських тенденцій, значною роллю держави (східний деспотизм).

Через зазначені особливості у філософії та загальній культурі цього регіону основне місце відводилося питанням морального виховання та соціальної етики у поведінці та вчинках людей. Відповідно з цим, в цілому поняття свободи теж було спрямоване більше на сімейні відносини, ніж громадське життя.

Фактор домінації ролі ісламської релігії, яка категорично регламентує життя віруючої частини населення Сходу, створював тут перешкоди розвитку ідеї свободи совісті. Тому народи країн Сходу основну увагу звертають на організацію повсякденних умов життя, не приділяючи великого місця іншим загальним та теоретичним питанням. Тому вчення щодо свободи волі на Сході розвивалася слабо. Тут, як правило, до нововведень, спрямованих на порушення стабільності суспільства, ставилися негативно. На відміну від Заходу на Сході застосовувалися знання, відповідні корпоративній етиці та інтересам держави. Інтереси ж власника-громадянина Заходу грали рушійну роль розвитку нових

наукових знань. З іншого боку, на Заході більш швидко розвивалася демократія, що є чимало важливою запорукою свободи, і це на відміну від монархії, за якої верховна влада здійснювалася одноосібно, давала перевагу виборним і представницьким органам. Щоправда при цьому демократія, підпорядковуючи волю окремої людини і меншості спільним інтересам, обмежувала свободу певними рамками. Але все ж таки правові норми сприяли забезпеченню свободи в індивідуальному житті людини.

Слід зазначити, що у країнах як Заходу так і Сходу немає однозначного підходу до оцінки змісту та характеру впливу релігії на свободу. Так, в одних підходах відзначається позитивна роль релігії в розвитку свободи, в інших акцент робиться на її консервативній ролі у цьому процесі. Разом з тим слід підкреслити, що друга тенденція більш характерна для західної філософської думки. Наприклад, Б. Рассел у роботі «Чому я не християнин» пише: «Завойовувати світ розумом, а не рабською покірністю перед тими страхами, які він породжує». Зв'язуючи релігію зі стародавнім східним деспотизмом, він зазначав: «Вся концепція бога є концепцією, запозиченою від древніх східних деспотій. Це – концепція, зовсім недостойна вільних людей... доброму світу потрібні безстрашний погляд і вільний розум» [38, с. 113].

Інша риса, що виявляється у східному та західному розумінні ідеї свободи, пов'язана з підходом до пояснення в ній співвідношення раціональної та чуттєвих сторін. У західній філософській думці свобода пов'язується з раціональним рівнем. Наприклад, для Спінози людина – раб, доки вона не в змозі керувати своїми пристрастями і стримувати їх. Людина тільки тоді вільна і могутня, коли керується розумом.

До питання бажань людини та свободи на Заході ставились інакше. Тут ці поняття найчастіше бралися як почуття і бажання. Наприклад, Спіноза, у своїй творчості широко описує відношення свободи і необхідності, говорячи про детермінізм, мав на увазі природні тілесні почуття та інстинкти. На його думку, почуття і пристрасть, підкоряючи собі людину, не дозволяють йому діяти відповідно до своєї сутті та своїх справжніх інтересів [42].

Загалом у західній філософії домінувало раціоналістичне розуміння свободи. Наочним свідченням цього є погляди представників німецької класичної філософії на проблему свободи. Так, з погляду Гегеля,

який пов'язував всесвітню історію зі свободою, історичний розвиток є не що інше, як еволюція у свідомості свободи. Пов'язуючи свободу з розвитком форм держави, Гегель зазначав, що прогрес в усвідомленні необхідності здійснюється як історія переходу від менш вільних форм державного устрою до форм все більш вільним. На його думку, прогрес свободи по суті збігатиметься з прогресом демократизації форм держав. Гегель, на відміну від мислителів античності, а також Спінози, Фіхте та Шеллінга, не вважав свободу долею лише інтелектуальної еліти, а поширював її на широкі маси [32].

Отже, гегелівське розуміння свободи значно відрізнялося від розуміння античних філософів та їх найближчих попередників. Догегелівська філософія розглядала свободу як надбання лише мудреців, філософів. Вважалося, що тільки мудреці та філософи здатні піднятися до рівня пізнання необхідності, тобто рівня свободи. Гегель на прикладі сучасної йому Німеччині показував, що свобода може знайти втілення всього народу. Загалом ті чи інші ідеї Гегеля щодо суті свободи не втратили своєї актуальності і сьогодні. Але зі сказаного не випливає, що сьогоднішнє розуміння свободи не відрізняється від розуміння її філософами минулого. Між ними є серйозні відмінності, зумовлені специфікою історичного періоду та рівнем розвитку пізнання. Чималу роль у цьому відіграли прогресивні тенденції у розвитку самої філософії. В якості прикладу можна назвати розширення та демократизацію поряд з іншими ідеями та ідеї свободи. Так, у Античній філософії свобода відносилася не до суспільства в цілому, а до групи людей. Сократ, Платон та інші видні мислителі того часу казали, що вільним може бути лише мудрець [33].

На Заході особлива увага приділялася осмисленню видів свободи – правової та фактичної. Значне місце цієї теми відведено у творчості Лейбніца. На його думку, правова свобода має формальний характер. Водночас за певної загрози свободі індивідів вона відіграє важливу роль, оскільки допомагає користуватися правами, передбаченими у законі. Особливо виразно це видно на прикладі країн із розвиненою правовою системою. Найважливіше місце Лейбніц відводив фактичній свободі. На його думку, ця форма свободи передбачає розгляд коштів, необхідних для реалізації волі та, зокрема, свободу користування нашим тілом. Відсутність перешкод індивіда з боку інших ще

не є справжня свобода, тому що в цьому випадку свобода спонтанна за своєю природою. Справжня ж свобода передбачає всебічно обдуману діяльність [35].

Традиція, що широко поширилася на Заході визначати свободу як пізнану необхідність отримала подальший розвиток у працях відомого філософа ХХ століття К. Ясперса. На його думку, фактична свобода людини тісно пов'язана із пізнанням можливості свободи. З іншого боку, свобода, за Ясперсом, невідривна від мети людини. В цілому, на думку Ясперса, фактична свобода характеризується тим, як людина сприймає світ. Ця якість дозволяє людині долати можливі небезпеки, усвідомити свої успіхи та невдачі, внаслідок чого він знаходить своє «Я» [36].

Цікавими є міркування про свободу видатного представника західної філософії А. Шопенгауера, який вважав, що в основі всього лежить воля. Він представляв свободу як відсутність перешкод. В людини є три види свободи: фізична свобода (володіти чим-небудь, використувати його), інтелектуальна свобода (пізнавати й оцінювати ситуації), і моральна (за однакових можливостей діяти чи не діяти певним чином). На відміну від Томаса Гоббса, Шопенгауер стверджував, що права людини не виникають на певному етапі її розвитку, а існують від природи. Право Шопенгауер визначав як здатність діяти, не завдаючи шкоди іншим. Проте право не існує без насильства, обидва супроводжують людство впродовж всієї його історії як вияви Волі [39].

Звертає на себе увагу принципова відмінність у взаєминах між державною владою та релігією у Західній Європі та в арабо-мусульманському світі. Цілком очевидним є той факт, що мусульманські правителі також дуже дорожили релігійною легітимністю, як і їхні європейські колеги. Проте існуюча відмінність пов'язана з різними умовами появи цих двох релігій. Адепти християнства протягом перших трьох століть після зародження їхньої віри переслідувалися римською владою. Їхня релігія не була пов'язана з державою, і вже тоді закладалася основа майбутнього протистояння в Західній Європі релігійної та світської влади. Християни створили церковну ієрархію (якою історично не було в ісламі), церковні закони та суди.

На відміну від християнства іслам виник як система, що об'єднує духовну і мирську владні функції. Мухаммед організував перше співтовариство мусульман і очолив його у двох якостях – як пророк нової

віри та як політичний керівник. У ісламі не було окремого від держави релігійного інституту, за яким державний правитель міг би ділити (чи навіть передати) духовну владу. Сама ісламська держава створювалася як інструмент ісламу та не вимагала жодного додаткового релігійного інституту. За точним висловом відомого фахівця з Близького Сходу Б. Льюїса, «держава була церквою, а церква – державою, Бог очолював і те і інше, а Пророк представляв Бога на землі» [37].

Аналізуючи еволюцію ідеї свободи у контексті Схід-Захід, було б неправомірно не зазначити у цьому процесі роль релігії, оскільки у формуванні ідей свободи в історії філософської думки обох регіонів у ті чи інші періоди суттєвий вплив надавала релігія. Спочатку іслам розвивався виключно як релігійне вчення. Однак поступово в ньому почав формуватися струмочок раціональної традиції думки. Основна суперечка розвернулася між *джабаритами та кадаритами*. Біля його витоків стояли так звані «кадарити» (від араб. Кадер – доля чи рок) – мусульмани, які першими спробували вільно осмислювати релігійні догмати ісламу. Їх інтелектуальна дискусія з «джабаритами» (від араб, джабр – примус) про свободу волі людини в певній мірі сприяла формуванню основ мусульманської раціональної культури. Однак по-справжньому раціонально (розумно) розглядати релігійні питання починають тільки «мутазиліти» – послідовні прихильники розумного знання і засновники раціональної ісламської теології [1]. Прихильники вчення «джабаритів» стверджували, що свободи волі немає, оскільки, створюючи людину, Бог визначив усі її добрі та злі вчинки. Як видно, вони пропагували фаталізм, ідею зумовленості долі. На протигагу цьому «кадарити» показували, що треба визнавати свободу волі, інакше складається враження, що гріхи людей також зумовлені Богом, а значить, вони не є відповідальні перед ним.

У певних випадках розуміння свободи на Сході та Заході виявилось у двох крайніх формах. Так, на Сході абсолютизувалося духовне буття та духовна свобода людини. На протигагу цьому на Заході акцент робився на матеріальній незалежності людини. Слід зазначити, що обидва підходи страждають на однобічність, а тому є обмеженими. У відриві один від одного вони не в змозі відобразити свободу у всій її повноті. Необхідно пам'ятати, що у людини є, з одного боку, духовне, з іншого, – тілесне буття. Вона живе і діє у певному соціально-політич-

ному середовищі, перебуваючи у багатосторонніх зв'язках з іншими людьми. Тут панують певні закони, що впливають на свободу, і без їх урахування зрозуміти справжню суть свободи неможливо.

Іслам надає людині також політичну свободу. Народ вправі сам вибирати своїх лідерів і усувати їх з посади, якщо вони виявляють нечесність або виявляються нездатними у своїх обов'язках. Крім того, людина має користуватися свободою заробляти собі на життя, але при цьому не повинна обманювати, красти та шахраювати. Отже, принципом ісламу є духовна, інтелектуальна та фізична свобода. Іслам стверджує як свободу індивіда, і свободу товариства. Іслам вчить нас, що той, хто правильно скористається своєю свободою в цьому світі буде вільний і у вічному житті. Концепція свободи у Корані багатогранна. Для її передачі використовується безліч арабських слів: «хурр» (свобода), «тахрір» (визволення), «наджат» (захист, порятунок), «фауз» (досягнення мети), «фалах» (повний добробут, використання прихованих можливостей). У Хадисі використовується також слово «ітк» (емансипація, звільнення).

Суфійський синтез, що представлений у роботах філософа Абу Хаміда Мухамеда аль-Газалі (1059–1111) поставив його у ранг найвидатніших представників вільнодумства [41]. Він краще когось із мислителів своєї епохи усвідомив тупиковий характер інтелектуального сектантства та пов'язав завдання подолання доктрини догматизму з необхідністю постійного самовдосконалення. Він стверджував, що не можна категорично судити про істинність чи хибність будь-якого мислителя, бо у кожного з них недолік має певну аргументацію. Іншими словами, аль-Газалі хотів сказати, що немає святих для того, хто мислить, і немає недоторканності у того, хто претендує на істину [43].

Історично в арабо-мусульманському світі люди приділяли значну увагу питанням політики та законності влади. Однак якщо на Заході в основі цього інтересу лежало прагнення створити легітимний уряд, обмежити його владу, змусити його визнати невід'ємні права різних громадських груп, а потім і особистості та створити справедливе законодавство, то в мусульманському світі традиційний підхід до цих питань був іншим. Для мусульман громадське управління було частиною Священного закону божественного походження, який передбачав регулювання взаємин між правителями та підданими. У Західній

Європі звикли розглядати поганий чи добрий уряд як тиранічний чи ліберальний. У традиційному мусульманському суспільстві тиранії протиставлялася не свобода, а справедливість. У розумінні членів цього суспільства справедливість означала два аспекти: поява правителя по праву, а не в результаті узурпації, і управління за законом Бога або за визнаними моральними та правовими принципами. Цей традиційний підхід до політики дотепер укорінений у менталітеті широких верств населення арабських країн.

3. Сучасна реалізація концепту «свобода» у міграційних процесах

Еволюцію свободи людства можна розглядати крізь призму міграційних процесів. Завдяки міграціям докорінно змінився ландшафт багатьох земель, расова, етнічна, мовна, а також світоглядна структура їх мешканців. Дослідженню концепту свободи у контексті міграційних процесів розглядалися у працях історичного, політичного, економічного, правового, соціально-культурного та психологічного напрямків. У соціально-філософському напрямку концепт свободи мислився як онтологічна, антропологічна, етична та аксіологічна категорія, як соціально-культурний феномен.

Тема міграції стала однією з центральних, оскільки порушує багато фундаментальних питань, таких як: держава, легітимність, територія, самовизначення, соціальна справедливість, культурна ідентичність, а також глобальна справедливість та *права на свободу* людини, тобто доцільним буде застосування мультидисциплінарного загальнонаукового методологічного підходу. Проблема міграції переважно представлена суперечками про кордони: чи маємо ми закрити кордони і не впускати іммігрантів до певної країни? Або ж ми маємо надати можливість іммігрувати будь-кому? Найважливішим завданням філософського дискурсу про міграцію – це *концептуалізація феномена свободи*, проєктивності людського буття. Філософія спочатку моделює міграцію, розробляючи дуалістичну онтологію буття та небуття, сутності та явища, наявного та належного, знання та думки. Така онтологія передбачає високу когнітивну напруженість, а також рефлексивні та практично-духовні зусилля щодо наведення мостів між її полюсами [3].

Тематику міграційних процесів до Європи з країн Близького Сходу та Північної Африки (Middle East and North Africa – MENA) широко вивчають закордонні дослідники: Bergiane [27]; Barwick C. and Beaman J. [26], Aradau C. Beyond [25], Дальзар Нашван Салем [20].

Питанням міграційної політики присвячені роботи вітчизняних дослідників: О. Малиновської [11], Н. Тиндик [22]. Соціально-філософський зріз у міграційних процесах представлено у роботах: В.А. Плюща [16], Т. Цимбал [23].

Також привернула увагу докторська дисертаційна робота з природничих наук дослідниці Логвинової М.О. Суспільно-географічні особливості вимушених міграцій у прикордонних регіонах Східної України [8], що додатково свідчить про багато вимірність питання та доречність застосування мультидисциплінарного підходу. Мультидисциплінарний (полідисциплінарний) підхід прагне використовувати узагальнену картину предмета дослідження, по відношенню до якої всі її дисциплінарні картини постають у якості її частин. Тому у мультидисциплінарному (полідисциплінарному) підході, перенесення методів дослідження з однієї дисципліни в іншу, як правило, не відбувається. На відміну від міждисциплінарного підходу, принцип якого полягає у прямому перенесенні методів дослідження з однієї наукової дисципліни до іншої. Перенесення методів, в цьому випадку, обумовлено виявленням подібностей досліджуваних предметних областей [13].

Проблема сучасної міграційної кризи, яка виникла на теренах Європейського союзу висвітлена в працях таких українських науковців як: Н. Тарасенко [21], С. Білошицький [5], Н. Пак [14], Н. Ремарчук [18] досліджувала світові демографічні тенденції та їх вплив на міграційні процеси. А. Арістова [2] акцентувала увагу на міжрелігійних відносинах та їх значення в міграційній кризі Європи. Т. Длугопольська [6] описує види та причини міжнародної міграції, періодизацію теоретичних досліджень даного питання, аналізує основні показники міжнародної міграції та міжнародні міграційні стандарти.

Дослідження С. Каслза, М. Міллера [29] мають в арсеналі велику кількість публікацій із питань міграції, ці науковці також стали співавторами фундаментального дослідження «Ера міграції». Зокрема, останнє видання 2019 р. містить узагальнення матеріалів крізь призму

авторського погляду на питання сек'юритизації міграції, формування етнічних спільнот, місце міграції в системі міжнародної взаємодії.

На думку К. Грінхіл, міграція може бути не лише наслідком гуманітарних чи економічних криз, але й виступати цілеспрямованою політикою деяких держав, за якою ховаються певні інтереси, і внаслідок цієї політики вже виникають нові кризи. Міграцію тоді можна класифікувати як повноцінну зброю. Вона стверджує, що вже після Другої світової війни було зафіксовано понад півсотні випадків використання міграції як фактора політичного шантажу одними країнами інших – «міграційного тиску» [31, с. 7].

Отже, аналіз наукових джерел дослідження з досліджуваної проблематики дозволяє стверджувати, що різноманітні напрямки з питань міграційних процесів знайшли віддзеркалення в роботах українських і зарубіжних науковців. Ступінь досліджень з реалізації концепту «свобода» у імміграційних процесах представлено широким масивом наукових праць та джерел, а саме: статтями, публікаціями в ЗМІ та статистичними даними міжнародних організацій. На базі цього обсягу інформації можна простежити історію розвитку реалізації права на свободу переміщення, міграційних досліджень, їх основні тенденції, напрямки та орієнтири, відслідковувати циклічність та рушійні сили міграційних процесів, здійснювати подальші наукові розвідки та прогнозування.

Забезпечуючи одне із основних життєво необхідних прав, право на свободу пересування та стимулювання державою його реалізації, як засобу розвитку особистості, впливатиме на якісні показники міграції та перерозподіл людського потенціалу в напрямку, необхідному для держави та її розвитку. Тобто, право на ту чи іншу свободу необхідно розглядати окремо від правової норми. Філософію свободи, у розумінні свободи як правової норми і у філософсько-правовому поєднанні. Не можна не погодитись з тим, що від народження людина є вільною. Вона незалежна у своїх думках, поглядах, переконаннях, а також вона вільна у виборі своєї поведінки. Особа у повсякденному житті керується власною волею відповідно до власних інтересів, потреб, бажань та поставленої мети. Так, свобода постає природною властивістю людини, що закладена у саму її сутність та виступає невіддільним благом кожного. З огляду на це, можемо стверджувати, що свобода виступає беззаперечною цінністю для усього суспільства [15].

Можна стверджувати, що право – це соціальна гарантія свободи, суспільно визнана особиста автономія, воно надає простір для активності кожного члена суспільства. Абсолютна свобода означала б для людини нічим не обмежений вибір, що поставило б її у доволі складне становище під час ухвалення рішення. Свобода людини не може бути абсолютною, оскільки вона живе в суспільстві подібних до неї, а отже, її свобода повинна співвідноситися зі свободою інших індивідів. Право окреслює межі, в яких громадянин може діяти на власний розсуд, не посягаючи при цьому на права і свободи інших громадян, тобто свобода вибору передбачає відповідальність перед самим собою [19, с. 410].

Свобода полягає у тому, щоб бажати щось певне. Хоч звичайна людина бачить свободу у можливості чинити довільно, але саме у цій довільності – причина її несвобод [17, с. 34].

«Свобода пересування» та «право на пересування» – категорії не тотожні, «свобода пересування» більш ширша категорія, яка включає в себе «право пересування», що є безпосередньою ознакою взаємодій, руху іншого елемента системи міграції – держави, рівень її розвитку, рівень демократизму, що впливає на право свободи пересування і взагалі на стан відкритості системи міграції її перехід з одного стану в інший, від закритої до відкритої і навпаки [15].

Співвіднесення особистої свободи людини зі свободою пересування як початковою її формою та умовою наступних за нею інших форм свободи – економічної, політичної та духовної – було чітко сформульовано ще класиком американської соціології Робертом Парком і лягло в основу його «соціальної екології». Звільнення від локалістських традицій знаменує настання сучасного суспільства та найхарактерніший для нього тип вільної людини – це мігрант. «До тих пір людина прив'язана до землі, – пише Парк, – поки ним володіють ностальгія та звичайна туга за домом, повертаючи його до знайомих місць, він ніколи повністю не усвідомлює характерного для людини прагнення – пересуватися вільно і безперешкодно поверхнею мирського, і жити, подібно до чистого духу, у своїй свідомості та уяві» [40]. Розум – атрибут вільної людини – сприймається як «процес, за допомогою якого визначається напрямок майбутнього руху, локалізація у пошуку уявленої мети» [40].

Зараз загальним принципом міжнародного права є глибока повага прав і свобод людини. Вперше на універсальному рівні ці питання зафіксовані в Загальній декларації прав людини 1948 р., а також двох Пактах 1966 р. – Міжнародному пакті про громадянські та політичні права й Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права. У вищезазначених документах варто виділити такі норми, що можуть так чи інакше захищати права нелегальних мігрантів:

а) Загальна декларація прав людини: ст. 1: «Всі люди народжуються вільними й рівними своїй гідності та правах»; ст. 2: «Кожна людина повинна мати всі права і свободи... незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, переконань, походження, майнового, станового або іншого становища»; ст. 6: «Кожна людина має право на визнання її правосуб'єктності»; ст. 9: «Ніхто не може зазнати... вигнання»; ст. 13: «Кожна людина має право вільно пересуватися й обирати собі місце проживання в межах кожної держави. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи власну, і повернутися до неї»; ст. 14: «Кожна людина має право шукати притулок від переслідувань в інших країнах і користуватися ним»;

б) Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права також закріплює, що права, проголошені в ньому, здійснюються без будь-якої дискримінації; в) Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: ст. 8: «Нікого не можуть тримати в підневільному стані, нікого не можуть приневолити до примусової чи обов'язкової праці»; ст. 12: «Ніхто не може бути позбавлений права на в'їзд у власну країну» [7; 12].

Так звана універсалістська позиція щодо визнання права людини на міграцію в німецькомовній міграційній етиці представлена Андреасом Касзеєм у його дисертації 2016 р. «Глобальна свобода пересування. Заклик до відкритих кордонів». З погляду А. Касзея, право на міграцію спочатку слід розуміти як «негативне моральне право вимоги». Тому держави не повинні заохочувати імміграцію, однак вони не повинні перешкоджати імміграції примусовими засобами. Держави самі повинні вирішувати, які соціальні та політичні права впливають із права на глобальну свободу пересування. При цьому мігранти мають мати рівні з громадянами країни прибуття права та обов'язки. Однак А. Касзей підкреслює, що право на глобальну свободу пересування не

є абсолютним, а обмежене лише в тих випадках, коли існує реальна та надзвичайна небезпека для міжнародного та локального порядку. Зрештою в результаті, вважає вчений, свобода пересування є універсальним правом, яке поширюється на всіх, а не тільки на потенційних осіб, які шукають притулку [28].

У останні роки та десятиліття люди з Близького Сходу тікали від гноблення та війни, адже там постійно відбувалися нові збройні заворушення, внаслідок чого серед постраждалих були десятки й сотні людей, в основному мирне населення. Це є свідченням того, що мешканці південно-східних по відношенню до Європи територій вирішують долати значну відстань не від хорошого життя, а навпаки – з великим бажанням зберегти життя собі і своїм близьким. Основним дестабілізуючим чинником стали широкомасштабні збройні конфлікти в Сирії, Лівані, Ємені, Іраку [10].

Загалом можна сказати, що вихідці з мусульманських країн мігрують до Німеччини набагато частіше через втечу, пошук притулку та міжнародного захисту (35,1%), для 19,3% мотивом є робота (зайнятість), 37,3% прагнуть возз'єднання сім'ї. Основним мотивом *свободу пересування* в ЄС називає 3,0% мігрантів [30].

Майже третина міжнародних мігрантів у світі (75 млн) жила в Європі у 2015 році. Кількість «неєвропейських мігрантів» у Європі склала 35 млн (із 75 млн) у 2015 році. ... Європейськими країнами-реципієнтами міжнародної міграції були у 2016 році Франція та Німеччина. В Німеччині у 2016 році проживала найбільша кількість біженців та шукачів притулку в Європі та світі... До 2014 року сформувалися такі шляхи біженців в ЄС: 1) Центральньо-середземноморський шлях з Лівії, Тунісу і Єгипту до Італії або Мальти (цим шляхом прибули до ЄС 120 тис. мігрантів; будучи морським, цей шлях вважається найнебезпечнішим); 2) Східно-середземноморський шлях, що веде через Туреччину до грецьких островів (у 2015 році понад 350 тис. біженців із Сирії, Афганістану та Пакистану вибрали його); 3) Західно-балканський шлях із Сербії в Угорщину, а далі – найчастіше в Австрію та Німеччину (цей шлях використовують громадяни Сирії та Еритреї) [24].

У 2020 році в Європі проживало майже 87 млн міжнародних мігрантів, що на 16% більше, ніж у 2015 році, коли в регіоні проживало

близько 75 млн осіб. У 2020 році кількість неєвропейських мігрантів у Європі перевищила 40 млн осіб [5].

Повномасштабна російсько-українська війна, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, призвела до безпрецедентного з часів Другої світової війни явища – масової міграції населення Української держави та появи не відомого раніше в українському суспільстві феномена багатомільйонних вимушених мігрантів, внутрішньо переміщених осіб, біженців, переселенців, шукачів притулку й емігрантів.

Однак феномен міграції тісно пов'язаний і з іншою універсальною категорією – часу: людина, яка змінила своє становище з погляду простору – як довго залишається мігрантом? Який тимчасовий відрізок займає його статус мігранта? Ми вважаємо, що в рамках тимчасового аспекту визначальним для подальшого існування мігранта у суспільстві є так звана проміжна ланка, тобто якийсь тимчасовий період – «між» – своєю країною, «своїми» та іншою країною, «іншими». Існування індивіда у цьому «між» будується за принципом одного з основних законів діалектики – закону заперечення заперечення. У разі індивід (мігрант), соціалізуючись і перебуваючи у проміжній ланці «між», існує у певному просторі та часі між старим і новим, собою та іншими. Для того, щоб процес соціалізації відбувся, індивід заперечує старе, тим самим, певною мірою, своє «я» (його попередній стан заперечується новим станом). Однак на етапі цієї проміжної ланки, коли старі зв'язки ще дуже сильні, нове суспільство може заперечуватися. У свою чергу, приймаюче суспільство може заперечувати індивіда як чужого, не свого. Таким чином, у рамках проміжної ланки представлені відносини «я та інші», «індивід і суспільство» як заперечення заперечення.

Підкреслюючи історичну обумовленість виникнення прав людини на свободу пересування, перш за все слід забезпечити їх належність до категорії особистих (природних) прав людини. Розмежування «природної свободи» і «свободи людини в суспільстві» полягає в тому, що в першому випадку особа є вільною від будь-якої влади людини, тоді як в другому – вона повинна визнавати ту законодавчу владу, що встановлена за згодою всіх. Люди перебувають у «природному стані» доти, доки «за власною волею не зроблять себе членами певного політичного суспільства» [9].

Особливістю розвитку сучасного суспільства є зростання ролі соціальної сфери. З появою соціальної технології «паспортна система» свобода пересування людини обмежується певними державними правилами. Тобто, паспортизація це сукупність законів, адміністративних заходів та заходів у державі для обліку та контролю населення всередині держави та між державами, що заснована на видачі населенню посвідчень особи.

У 2006 році фахівці компанії Henley & Partners у співпраці з Міжнародною асоціацією повітряного транспорту (англ. International Air Transport Association, скор. IATA) розробили так званий «Індекс візових обмежень» (англ. Visa Restrictions Index), що оцінює можливість власника паспорта тієї чи іншої країни здійснювати закордонні поїздки без в'їзної візи (або з отриманням спрощеної візи після прибуття). Індекс візових обмежень і відповідний рейтинг країн переглядався раз на рік. У 2018 році Індекс візових обмежень був перейменований на Індекс паспорта (англ. Henley Passport Index) і став оновлюватися щокварталу.

Henley & Partners у 2023 році випустила нове видання рейтингу паспортів. Лідер змінився – вперше за п'ять років. Тепер перший рядок займає Сінгапур. Японія змістилася на третю. У топі також європейські країни. П'ятірка країн із найсильнішими паспортами тепер виглядає так:

1. Сінгапур, сінгапурці можуть без візи поїхати до 192 країн.
2. Німеччина, Італія, Іспанія.
3. Австрія, Фінляндія, Франція, Японія, Люксембург, Південна Корея, Швеція.
4. Данія, Ірландія, Нідерланди, Великобританія.
5. Бельгія, Чехія, Мальта, Нова Зеландія, Норвегія, Португалія, Швейцарія [44].

Найслабшим паспортом у світі залишається паспорт Афганістану, який надає безвізовий доступ лише у 27 країнах – це на 165 менше, ніж у Сінгапуру. За ним слідують Ірак (29 країн) та Сирія (30 країн).

Тож, навіть власники «найсильніших» паспортів не можуть уникнути впливу міграцій. Приваблива для мігрантів Німеччина дедалі менше подобається самим німцям. Щороку країну залишає близько 250 тисяч її громадян, і цифри постійно зростають. За кордон німці їдуть у пошуках кар'єрних можливостей та освіти, свободи та безпеки, за теплом та низькими цінами. За даними німецького уряду, 2022 року

з Німеччини на постійне місце проживання в інші країни виїхали майже 270 тисяч її громадян. Багато хто, щоправда, пожив кілька років за кордоном, потім повертається, але далеко не всі. Минулого року, наприклад, різниця між тими, хто поїхав і повернувся, склала понад 80 тисяч осіб, і такий негативний баланс зберігається протягом останніх вісімнадцяти років. Загалом з 2005 року кількість «неповернених» досягла майже 900 тисяч осіб. А всього за межами Німеччини зараз мешкають кілька мільйонів німців [34].

4. Висновки

Тож, протягом історії свобода незмінно супроводжує людство: багатоліка і багатогранна свобода – одна із найважливіших онтологічних основ антропогенезу. Концепт «свобода» у найширшому сенсі передбачає весь спектр можливостей людини виявляти свою активність. Свобода вибору визначається наявністю набору можливих дій, вектору поведінки. Свободу волі можна представити як окремих випадок свободи вибору, але вибору не дій, а вибору рішень, як діяти, коли, за допомогою яких засобів, тощо. Еволюцію свободи людства можна розглядати крізь призму міграційних процесів.

Розмежування «природної свободи» і «свободи людини в суспільстві» полягає в тому, що в першому випадку особа є вільною від будь-якої влади людини, тоді як в другому – вона повинна визнавати ту законодавчу владу, що встановлена за згодою всіх. Особливістю розвитку сучасного суспільства є зростання ролі соціальної сфери. З появою соціальної технології «паспортна система» свобода пересування людини обмежується певними державними правилами. Навіть власники «найсильніших» паспортів не можуть уникнути впливу міграційних перетворень. На базі досягнутого масиву інформації можна простежити історію розвитку реалізації права на свободу переміщення, міграційних досліджень, їх основні тенденції.

Зіставлення кількості легальних і нелегальних мігрантів, які прибувають на європейську територію, а також виявлення причин міграції дозволяє говорити про те, що головним викликом для Європи не є нелегальна імміграція, навіть з урахуванням пов'язаних з нею ризиків, а проблема інтеграції нащадків іммігрантів, європейських громадян, які часто мають лише формальний зв'язок з арабо-мусульманською культурою.

Наприкінці буде доречним згадати слова Ферейдуна М. Есфендіарі, американського письменника-фантаста, футуролога і філософа, одного із засновників трансгуманістичного руху, який писав, що «не буває незаконних іммігрантів, бувають лише недоречні кордони». Всі обмеження людина вигадує собі сама.

Список літератури:

1. Аблієв Ц. Історія світової філософії. URL: https://stud.com.ua/123449/filosofiya/vira_rozum
2. Арістова А. В. Міграційна криза в Європі та проблеми міжрелігійних відносин. *Економіка та управління на транспорті*. Київ : НТУ, 2015. Вип. 2. С. 131–138.
3. Білокопитов В. В. Аналіз міграційних теорій і практик: у пошуках права на свободу. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2023. № 47. С. 9–15. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.1>
4. Білошицький С. Міжнародна міграція як різновид сучасної зброї: соціокультурний та політичний аспекти. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. № 2 (82). С. 138–156.
5. Вишнеvsька А. М., Петренко К. В. Вплив глобалізації на міграційні процеси у світі та Європі. *Економічний вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут»*. 2022. № 23. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.23.2022.264626>
6. Длугопольська Т. І. Міжнародна міграційна політика: від теорій до імплементацій. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія : Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. 2020. Вип 12. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2020-12-03>
7. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
8. Логвинова М. О. Суспільно-географічні особливості вимушених міграцій у прикордонних регіонах Східної України : дис. ... доктора філософії за спец. 103 – Науки про Землю (Галузь знань 10 – Природничі науки). ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2021. 327 с. URL: <https://old.karazin.ua/docs/work/dysertatsii/logvynova-dysertatsia.pdf>
9. Лок Дж. Два трактати про врядування. Київ : Основи, 2001. С. 135.
10. Ларіна В. Р. Міграція вихідців з Близького Сходу до Німеччини : магістерська кваліфікаційна робота, спец. 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії». ДонНУ імені Василя Стуса. Вінниця, 2022. URL: <https://jarch.donnu.edu.ua/article/view/13475>
11. Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія. Київ : НІСД, 2018. 472 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Malynovska_Olena/Mihratsiina_polityka_hlobalnyi_kontekst_ta_ukrainski_realii/

12. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043

13. Онтологічне оброблення трансдисциплінарних предметних знань : монографія / Палагін О.В., Петренко М.Г., Кривий С.Л., бойко М.О., Малахов К.С. Інститут кібернетики імені В.М. Глушкова НАН України. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Видавництво Iowa State University Digital Press, 2023. 188 с. DOI: <https://doi.org/10.31274/isudp.2023.140>

14. Пак Н. Неконтрольована міграція як загроза безпеці країн Європейського Союзу. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка*. 2016. № 44–45. С. 30–32.

15. Павлів-Самойл Н., Руданецька О. Свобода пересування як обов'язковий елемент системи міграції, *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2017. Вип. 16. С. 205–211. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13348/32.pdf>

16. Плющ В. А. Соціологічні моделі соціокультурної адаптації сучасних мігрантів в іншокультурному середовищі. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i27.930>

17. Пунда О. О. Право на свободу : монографія. Харків : Евріка, 2006. 284 с.

18. Ремарчук В. Н. Світові демографічні тенденції та їх вплив на міграційні процеси. *Етносоціум і міжнаціональна культура*. 2013. № 8. С. 36–41.

19. Романова А. С. Свобідна воля людини в умовах глобалізації суспільства (природно-правовий аспект). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : юридичні науки. 2016. № 845. С. 407–413.

20. Салем Д. Н. Близький Схід як резерв для міграції у західні країни та міграційний центр в Азії. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2019. Т. 22. № 4. С. 25–35. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1358/1338>

21. Тарасенко Н. Надзвичайний саміт ЄС у Брюсселі як спроба розв'язання кризи біженців у Європі. *Україна: події, факти, коментарі*. 2018. № 13. С. 10–19. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2018/ukr13.pdf>

22. Тиндик Н. П. Адміністративно-правовий механізм регулювання міграції в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2009. 526 с.

23. Цимбал Т. «Чи є батьківщина, у ґрунті якої – коріння людини?»: Проблема еміграції в екзистенційній філософії. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія «Філософія». 2015. Випуск 35. URL: https://dspu.edu.ua/filos_gum/wp-content/uploads/2016/04/2015_4.pdf

24. Узун Ю. В. Управління міграційними процесами: глобальні та регіональні тенденції. *Політикус*. 2019. Випуск 2. DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2019-2-56-65>

25. Aradau C. Beyond (In) Security? Rethinking the Politics of Migration // The Security-Migration Nexus Challenges and Opportunities of African Migration to EU Countries. Bohn: BISS, 2008. P. 35–40.

26. Barwick C. and Beaman J. Living for the Neighbourhood: Marginalization and Belonging for the Second-Generation in Berlin and Paris. *Comparative Migration Studies*. 2019. No. 7 (1). DOI: <https://doi.org/10.1186/s40878-018-0105-3>

27. Berriane M., Haas H. and Natter K. Introduction: Revisiting Moroccan Migrations. *The Journal of North African Studies*. 2015. Vol. 20. DOI: <https://doi.org/10.1080/13629387.2015.1065036>
28. Cassee A. Globale Bewegungsfreiheit. Ein philosophisches Plädoyer für offene Grenzen. Suhrkamp Verlag AG Berlin, 2016. 282 s.
29. Castles S., Miller M. J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. New York : The Guilford Press, 1993. 307 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-26846-7>
30. Deutschland kann Integration: Potenziale fördern, Integration fordern, Zusammenhalt stärken.. Bericht der Beauftragten der Bundesregierung für Migration. URL: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/publikationen/deutschland-kann-integration-potenziale-foerdern-integration-fordern-zusammenhalt-staerken--1823794>
31. Greenhill Kelly M. Strategic Engineered Migration as a Weapon of War. *Civil Wars*. 2008. Vol. 10. Is. 1. P. 6–21.
32. Hegel's philosophy of mind, translated from the encyclopaedia of the philosophical sciences, Oxford at the Clarendon press 1894, 429 p. URL: https://www.sfu.ca/~poitras/Hegel_s_Philosophy_of_Mind.pdf
33. Horst Gundlach, Wilhelm Windelband und die Psychologie, Das Fach Philosophie und die Wissenschaft Psychologie im Deutschen Kaiserreich, Heidelberg university publishing. 2017. 708 p. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/29519/203-68-78810-2-10-20170904.pdf>
34. Hunderttausende Fachkräfte wandern aus – und verlassen Deutschland. URL: <https://www.agrarheute.com/management/recht/fachkraefte-hunderttausende-deutsche-wandern-gruende-608481>
35. Hooker, Michael (ed.). *Leibniz: Critical and Interpretive Essays*, Minneapolis : University of Minnesota Press, 1982.
36. Jaspers, Karl. Weltgeschichte der Philosophie, aus dem Nachlaß hrsg. v. Saner H., München 1982, S. 56.
37. Lewis, Bernard. The Middle East: a brief history of the last 2,000 years. SCRIBNER, New York, 1996. URL: https://www.academia.edu/49564405/Bernard_Lewis_The_Middle_East
38. Russell, Bertrand. Why I am not a Christian and other essays on religion and related subjects. Published in the Taylor and Francis e-Library, 2005. 223 P. URL: https://www.academia.edu/11791682/Bertrand_Russell_Why_I_Am_Not_a_Christian_and_Other_Essays_on_Religion_and_Related_Subjects
39. Schopenhauer, Arthur. The World as Will and Representation, Volume 1. Cambridge: Cambridge University Press. 2014. P. 312.
40. Shils, Edward The Sociology of Robert E. Park. *The American Sociologist*. 1996. 27 (4): 88–106.
41. Smith, Margaret. Al-Ghazālī the Mystic. Lahore : Hijra International Publishers, 1983. 247 p. URL: <https://www.ghazali.org/books/smith-gz-mystic.pdf>
42. Spinoza, Benedictus de. Complete works / Spinoza; Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis I Cambridge, 2002. P. 471–472.

URL: [https://homepages.uc.edu/~martinj/Spinoza_&_Hobbes/English/Spinoza%20-%20Complete%20Works%20\(2002\).pdf](https://homepages.uc.edu/~martinj/Spinoza_&_Hobbes/English/Spinoza%20-%20Complete%20Works%20(2002).pdf)

43. Watt W. M. *Muslim Intellectual: A Study of al-Ghazali*. Chicago : ABC International Group, 2002. 214 p.

44. Henley & Partners. URL: <https://www.henleyglobal.com/>

References:

1. Abyejev Ts. (2018). Istorija svitovoji filosofiji [History of world philosophy]. Available at: https://stud.com.ua/123449/filosofiya/vira_rozum (in Ukrainian)

2. Aristova A. V. (2015). Migration crisis in Europe and problems of inter-religious relations. *Economy and transport management*. Kyiv: NTU, vol. 2, pp. 131–138. (in Ukrainian)

3. Bilokopytov V. V (2023). Analiz migratsijnyh teotiy i praktyk: u poshukah prava na svobodu [Analysis of migration theories and practices: in search of the right to freedom]. *Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies*, issue 47, pp. 9–15. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.1> (in Ukrainian)

4. Biloshitskyi S. (2016). International migration as a type of modern weapon: sociocultural and political aspects. *Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras NAS of Ukraine*, no. 2 (82), pp. 138–156. (in Ukrainian)

5. Vyshnevskaya A. M., Petrenko K. V. (2022). Impact of globalization on migration processes in the world and Europe. *Economic Bulletin of NTUU "Kyiv Polytechnic Institute"*, no. 23. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.23.2022.264626> (in Ukrainian)

6. Dlugopolska T. I. (2020). International migration policy: from theories to implementations. *Herald of the KhNU named after V. N. Karazin. Series: International relations, Economy. Local studies. Tourism*, issue 12. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2020-12-03> (in Ukrainian)

7. International Covenant on Civil and Political Rights. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (in Ukrainian)

8. Lohvynova M. O. (2021). Human-geographical features of forced migrations in the border regions of Eastern Ukraine. Thesis for a Doctor of Philosophy Degree in 10 – Natural sciences, Specialty 103 – Earth Sciences. V. N. Karazin Kharkiv National University. Kharkiv. Available at: <https://old.karazin.ua/docs/work/dysertatsii/logvynova-dysertatsia.pdf> (in Ukrainian)

9. Lock J. (2001). *Dva traktaty pro vryaduvannya (Two Treatises on Government)* Kyiv: Osnovy, p. 135. (in Ukrainian)

10. Larina V. R. (2022). Migration of people from the Middle East to Germany. Master's qualification work, Spec. 291 *"International relations, public communications and regional studies"*. DonNU named Vasyl Stus, Vynnytsia. Available at: <https://jarch.donnu.edu.ua/article/view/13475> (in Ukrainian)

11. Malynovska O. (2018). Migratsiyna polityka: globalnyi kontekst ta ukrajinski realiji [Migration policy: global context and Ukrainian realities]: monography. Kyiv, 472 p. Available at: https://chtyvo.org.ua/authors/Malynovska_Olena/Migratsiyna_polityka_hlobalnyi_kontekst_ta_ukrajinski_realiji/ (in Ukrainian)

12. Universal declaration of human rights. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (in Ukrainian)
13. Ontology-driven processing of transdisciplinary domain knowledge: monograph (2023) / Oleksandr Palagin, Mykola Petrenko, Sergii Kryvyi, Mykola Boyko, Kyrylo Malakhov. Glushkov Institute of Cybernetics of the National Academy of Sciences of Ukraine. Taras Shevchenko National University of Kyiv. Published by Iowa State University Digital Press. DOI: <https://doi.org/10.31274/isudp.2023.140> (in Ukrainian)
14. Pak N. (2016). Ne Kontrolyovana migratsiya yak zagroza bezpetsi krainy Evroeykogo Soyuzu [Uncontrolled migration as a threat to the security of the countries of the European Union]. *Bulletin of KNU named by Taras Shevchenko*, no. 44-45, pp. 30–32. (in Ukrainian)
15. Pavliv-Samoil N., Rudanetska O. (2017). Freedom of movement as a mandatory element of the migration system. *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*, vol. 16, pp. 205–211. Available at: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13348/32.pdf> (in Ukrainian)
16. Pliushch V. A. Sociological models of sociocultural adaptation of modern migrants in new cultural environment. DOI: <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i27.930> (in Ukrainian)
17. Punda O. O. (2006). The right to freedom: a monograph. Kharkiv: Eureka, 284 p. (in Ukrainian)
18. Remarchuk, V. N. (2013). Svitovi demographichni tendenciyi ta yih vplyv na migratsiyi (World demographic trends and their impact on migration processes). *Ethno-society and international culture*, no. 8, pp. 36–41. (in Ukrainian)
19. Romanova A. S. (2016). Free will of a person in the conditions of globalization of society (natural and legal aspect). *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series: legal sciences*, no. 845, pp. 407–413. (in Ukrainian)
20. Salem, D. N. (2019). Blyzkyi Skhid yak rezerv dlia mihratsii u zakhidni krainy ta mihratsiinyi tsentr v Azii [The Middle East as a reserve for migration to Western countries and the migration center in Asia]. *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 22 (4), 25–35. Available at: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1358/1338>
21. Tarasenko N. (2018). The EU emergency summit in Brussels as an attempt to solve the refugee crisis in Europe. *Ukraine: events, facts, comments*, no. 13, pp. 10–19. Available at: <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2018/ukr13.pdf> (in Ukrainian)
22. Tyndyk N. P. (2009). Administratyvno-pravovyi mehanizm reguluvannya migratsiji v Ukrayini [Administrative and legal mechanism of migration regulation in Ukraine]: diss. ... Doctor of Law. Sciences: 12.00.07. Lviv, 526 p. (in Ukrainian)
23. Tsybmal, Tetiana (2015). "Is there a homeland, in the soil of which is the roots of man?": the problem of emigration in existential philosophy. *Problems of humanity sciences. "Philosophy"*, issue 35. Available at: https://dspu.edu.ua/filos_gum/wp-content/uploads/2016/04/2015_4.pdf (in Ukrainian)
24. Uzun Yulia Vadimovna (2019). Management of migration processes: global and regional trends. *Politikus*, issue 2. DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2019-2-56-65>

25. Aradau C. (2008). Beyond (In) Security? Rethinking the Politics of Migration // *The Security-Migration Nexus Challenges and Opportunities of African Migration to EU Countries*. Bohn: BISS, pp. 35–40.

26. Barwick C. and Beaman J. (2019). Living for the Neighbourhood: Marginalization and Belonging for the Second-Generation in Berlin and Paris. *Comparative Migration Studies*, no. 7 (1). DOI: <https://doi.org/10.1186/s40878-018-0105-3>

27. Berriane M., Haas H. and Natter K. (2015). Introduction: Revisiting Moroccan Migrations. *The Journal of North African Studies*, vol. 20. DOI: <https://doi.org/10.1080/13629387.2015.1065036>

28. Cassee A. (2016). Globale Bewegungsfreiheit. Ein philosophisches Plädoyer für offene Grenzen. Suhrkamp Verlag AG Berlin, 282 p.

29. Castles S., Miller M. J. (1993). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York: The Guilford Press, 307 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-26846-7>

30. Deutschland kann Integration: Potenziale fördern, Integration fordern, Zusammenhalt stärken.. Bericht der Beauftragten der Bundesregierung für Migration. Available at: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/publikationen/deutschland-kann-integration-potenziale-foerdern-integration-fordern-zusammenhalt-staerken--1823794>

31. Greenhill Kelly M. (2008). Strategic Engineered Migration as a Weapon of War. *Civil Wars*, vol. 10, is. 1, pp. 6–21.

32. Hegel's philosophy of mind, translated from the encyclopaedia of the philosophical sciences (1894). Oxford at the Clarendon press, 429 p. Available at: https://www.sfu.ca/~poitras/Hegel_s_Philosophy_of_Mind.pdf

33. Gundlach, Horst (2017). *Wilhelm Windelband und die Psychologie, Das Fach Philosophie und die Wissenschaft Psychologie im Deutschen Kaiserreich*, Heidelberg university publishing, 708 p. Available at: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/29519/203-68-78810-2-10-20170904.pdf>

34. Hunderttausende Fachkräfte wandern aus – und verlassen Deutschland. Available at: <https://www.agrarheute.com/management/recht/fachkraefte-hunderttausende-deutsche-wandern-gruende-608481>

35. Hooker, Michael (ed.) (1982). *Leibniz: Critical and Interpretive Essays*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

36. Jaspers, Karl (1982). *Weltgeschichte der Philosophie*, aus dem Nachlaß hrsg. v. Saner H., München, s. 56.

37. Lewis, Bernard (1996). *The Middle East: a brief history of the last 2,000 years*. SCRIBNER, New York. Available at: https://www.academia.edu/49564405/Bernard_Lewis_The_Middle_East

38. Russell, Bertrand (2005). *Why I am not a Christian and other essays on religion and related subjects*. Published in the Taylor and Francis e-Library, 223 p. Available at: https://www.academia.edu/11791682/Bertrand_Russell_Why_I_Am_Not_a_Christian_and_Other_Essays_on_Religion_and_Related_Subjects

39. Schopenhauer, Arthur (2014). *The World as Will and Representation*, Volume 1. Cambridge: Cambridge University Press, p. 312.

40. Shils, Edward (1996). The Sociology of Robert E. Park. *The American Sociologist*, 27 (4): 88–106.
41. Smith, Margaret (1983). Al-Ghazālī the Mystic. Lahore: Hijra International Publishers, 247 p. Available at: <https://www.ghazali.org/books/smith-gz-mystic.pdf>
42. Spinoza, Benedictus de (2002). Complete works / Spinoza; Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis I Cambridge, pp. 471–472. Available at: [https://homepages.uc.edu/~martinj/Spinoza_&_Hobbes/English/Spinoza%20-%20Complete%20Works%20\(2002\).pdf](https://homepages.uc.edu/~martinj/Spinoza_&_Hobbes/English/Spinoza%20-%20Complete%20Works%20(2002).pdf)
43. Watt W. M. (2002). Muslim Intellectual: A Study of al-Ghazali. Chicago: ABC International Group, 214 p.
44. Henley & Partners. Available at: <https://www.henleyglobal.com/>